

Milli Kültür Araştırmaları Dergisi (MIKAD) / Cilt 7 - Sayı 1

Sorumlu Yazar: Prof. Dr. Ülker MEMMEDOVA/ Azerbaycan Milli İlimler Akademisi, Nizami Gencevi Edebiyat Enstitüsü, u.z.m-9-9@mail.ru

ORCID ID: 0000-0001-8998-4904

Atf: Memmedova, Ü., (2023), Hatib Et-Tebrizi – Kadim Doğu'nun Tebriz Mucizesi, Milli Kültür Araştırmaları Dergisi, 7 (1), s. 144-150.

Gönderim ve Kabul Tarihi: 18 Mayıs 2023 / 02 Haziran 2023

Araştırma Makalesi

ISSN: 2587-1331

DOI: 10.55774/mikad.1298939

<https://dergipark.org.tr/tr/pub/mikad>

HATİB ET-TEBRİZİ – KADİM DOĞU'NUN TEBRİZ MUCİZESİ

Öz

Azerbaycan'ın kadim şehirlerinden biri olan Tebriz her zaman güzelliği, maddi ve manevi zenginliği ile meşhur olmuştur. Bu şehrin doğası ve mimarisi Orta Çağ seyyahlarının ve coğrafyacılarının ilgisini çekmiştir. Tebriz şehri ve bu şehrin önde gelen şahsiyetleri hakkında onlarca Orta Çağ kaynağı bilgi içermektedir. Yazıda kaynaklara dayanılarak Tebriz şehri ve bu şehrin XI. Yüzyılda yaşamış önde gelen şahsiyetleri hakkında bilgi verilmiştir. Bu seçkin şahsiyetler arasında Hatib et-Tebrizi eşsiz bir zirvede duruyor. Ayrı ayrı kaynaklarda onun şiirlerine raslanılsa da o alim gibi daha çok bilinir. Alimin Doğu kültüründe en büyük hizmeti, kadim şiirden oluşmuş antolojilere ve şairlerin şiirlerine yazdığı yorumlardır. “Şerhu Divani Ebi Temmam”, “Şerhu Divani'l-Mütenebbi”, “Şerhu Sakti'z-zend”, “Şerhu'l-kasaidi'l-aşr”, “Şerhu İhtiyarati'l-Mufaddal” Hatib et-Tebrizi'nin meşhur eserleridir. “Şerhu Divani'l-Hamase”nin alimin yaratıcılığında özel bir yeri vardır. Bu eser üzerine onlarca filolog yorum yapsa da Hatib et-Tebrizi'nin yorumu üslubu açısından seçilmiş ve araştırmalarda sıklıkla müracaat olunmuştur. Makale, Ebu Tammam'ın “Şerhu Divani'l-Hamase” eserinin içeriğini, yorumcularını ve Hatib et-Tebrizi'nin hizmetlerini göstermektedir.

Anahtar Kelimeler: Azerbaycan, Doğu, Tebriz, Hatib et-Tebrizi, edebiyat, yorum

KHATİB AT- TABRİZİ – TABRİZ MİRACLE OF THE ANCIENT EAST

Abstract

Tabriz, one of the ancient cities of Azerbaijan, has always been famous for its beauty, material and spiritual wealth. The nature and architecture of this city attracted the attention of medieval travelers and

geographers. Dozens of medieval sources contain information about Tabriz and its prominent personalities. Based on the sources in the article, information is given about Tabriz and its prominent figures who lived in the XI century. Among these outstanding personalities, Khatib Tabrizi occupies a special place. In various sources, despite his poems, he is more known as a scientist. The greatest merit of a scientist in the Eastern culture is the anthologies compiled on the basis of ancient poetry and his comments on poets' poems. "Sharh diwan Abi Tammam", "Sharh diwan al-Mutanabbi", "Sharh Saqt az-Zand", "Sharh qasaid al-ashr", "Sharh diwan ikhtiyarat al-Mufaddal" are famous works of Khatib Tabrizi. "Sharh diwan al-Hamasah" occupies a special place in the heritage of the scientist. Although dozens of philologists have commented on this work, Khatib Tabrizi's interpretation was chosen in terms of its style and has been frequently referred in various researches. The article shows the content of Abu Tammam's "Sharh diwan al-Hamasah", its commentators, and the Khatib Tabrizi's work about it.

Key words: Azerbaijan, East, Tabriz, Khatib at-Tabrizi, literature, comment

Giriş

Azerbaycan toprakları tarih boyunca sahip olduğu zenginliklerle seyyahların ve tarihçilerin ilgi odağı olmuştur. Azerbaycan'ın kadim kültürü, şehirleri, maddi ve manevi zenginlikleri hakkında bilgiler farklı yüzyılların kaynaklarında bulunabilir. Ebu Tahir es-Silefi'nin (1085-1180) "Mucemu's-sefer", es-Semani'nin (1112-1166) "el-Ensab", Yakut el-Hamevi'nin (1179-1229) "Mucemu'l-büldan", Abdu'r-Reşid el-Bakuvi'nin (XV. Yüzyıl) "Telhisu'l-asar va acaibu'l-maliki'l-kahhar", Abdu'r-Rahman es-Suyuti'nin (1445-1505) "Lübbü'l-Lübab fi Tahriri'l-Ensab", Zekeriyya el-Kazvini'nin (1203-1283) "Asarü'l-bilad ve ahbarü'l-ibad" eserleri Azerbaycan'ın şehirleri ve bu mekanlara mansup önemli şahsiyetleri hakkında bilgiler verilen kaynaklardır. Şurada Azerbaycan'ın Bakü, Berde, Gence, Erdebil, Hoy, Maraga, Merend, Miyane, Tebriz, Urmiya, Zencan ve diğer meşhur şehirleri hakkında malumatlar vardır.

Azerbaycan'ın kadim tarihe sahip şehirlerinden biri Tebriz'dir. Tebriz şehri, tarihte önde gelen şahsiyetleri ile de ünlüdür. Kaynaklara dikkat edecek olursak Tebrizi nisbesi ile onlarca filozofun, fakihin, şairin ve yazarın isimlerine rastlamak mümkündür.

Ebu Nesr Mensur ibn Mümkan et-Tebrizi (XI. Yüzyıl), Ebu Hasan Ali ibn İbrahim ibn Ali et-Tebrizi (XI. Yüzyıl), Ali ibn Hibbetullah ibn Muhammed ibn Halid et-Tebrizi (XI. Yüzyıl), Ebu Hüseyin Budeyl ibn Ali et-Tebrizi (XI. Yüzyıl), Ebu Zekeriyya Yahya ibn Ali ibn Muhammed Hatib et-Tebrizi (1030-1109), İsmail ibn Müsenni Tebrizi (...-1184), Müzaffer ibn Ebi Muhammed ibn İsmail et-Tebrizi (1114-1224), Ebu Sefa Halil ibn Ahmed et-Tebrizi (1164-1257), Tacüddin Efdaleddin et-Tebrizi (1262-1319), Ali Şah ibn Ebubekr et-Tebrizi (...-1323), Ali ibn İsmail ibn Yusuf et-Tebrizi (1269-1329), Muhammed ibn Ömer et-Tebrizi (...-1336), Cemaleddin Ebdulkahir ibn Muhammed et-Tebrizi (1250-1339) ve başka ünlü isimler Tebrizdendirler.

1. Kaynaklarda Tebriz Şehri ve Önde Gelen Şahsiyetleri Hakkında:

Kaynaklarda Tebriz'in coğrafi mevkii, yapıları, doğası ve insanları hakkında kapsamlı bilgiler yer almaktadır. Abdu'r-Reşid el-Bakuvi Tebriz hakkında şunları yazmıştır: "Güçlü duvarları ve garip yapıları var. Burası Azerbaycan'ın başkenti. Orada birçok nehir akar ve şehir bahçelerle çevrilidir. Şehir, 434 (1042-43) yılında emir Vahsudan ibn Muhammed er-Ravvadi tarafından üçüncü kez restore edildi... Şehir çok verimlidir, meyvesi boldur. Nüfusu zengin ve sanatkarlardır" (Əl-Bakuvi, 1992: 87).

Tüm kaynaklarda Tebriz Azerbaycan'ın meyve bahçeleri, yeşillikleri ve nehirleriyle bilinen şehri gibi gösteriliyor. Şurada ahali zengin ve becerikli, sanatkarları ise çoktur. Tebriz güzel kumaşların ve çeşitli malzemelerden elbiselerin yapıldığı bir yer olarak bilinir. Bu kumaş ve giysiler Doğu ve Batı ülkelerine götürülür. Şehir aynı zamanda büyük hamamlarıyla da ünlüdür (es-Suyuti, 1991: 53; el-Hamevi, 1977: 12; es-Semani, 1980: 31; İbn Makula, 1993: 534).

Abdu'r-Reşid el-Bakuvi, Tebriz'de muhteşem mimari anıtların olduğunu yazmıştır. O bazıları hakkında anlatmıştır: "Tebriz'in önemli yerlerinden biri de Sultan Faza'nın yaptırdığı anıtın kemeridir. Anıt medrese və büyük binalarla çevrilidir. Surhab dağının eteğinde, doğu tarafında Raşideddin'in şehristanı vardır. Orada sayısız cami, medrese, saray ve garip binalar var" (Əl-Bakuvi, 1992: 87).

Orta Çağ kaynaklarında Tebriz şehrine mansup önemli şahsiyetler hakkında bilgiler de bulunmaktadır. Onların faaliyetleri, sadece Azerbaycan kültürüne değil, aynı zamanda Müslüman Doğu bilim ve edebiyat tarihine de armağan edilmiş eşsiz bir zenginlik olarak kabul edilmektedir.

Edebi araştırmalarda Tebrizi nisbeli şahsiyetler denilince akla gelen ilk önemli alim Hatip et-Tebrizi'dir. Onun hakkında bilgiler daha çok muteber arapça kaynaklarda bulunabilir. Ebu Nesr Mensur ibn Mümkan et-Tebrizi, Ebu Hasan Ali ibn İbrahim ibn Ali et-Tebrizi, Ali ibn Hibbetullah ibn Muhammed ibn Halid et-Tebrizi, Ebu Hüseyin Budeyl ibn Ali et-Tebrizi Hatip et-Tebrizi'nin XI. Yüzyılda yaşamış Tebriz asıllı hemasırdırlar.

Ebu Nesr Mensur ibn Mümkan et-Tebrizi hakkında günümüze çok az bilgi ulaşmıştır. Şair hakkında haber veren tek kaynak el-Baharzi'nin eseridir. Burada onun hayatı baresinde hiçbir fikir yoktur. Sadece onun şiirlerinden örnekler vardır. Azerbaycan'da Prof.Dr. Malik Mahmudov, eserinde ilk olarak Mensur et-Tebrizi'den bahsetmiş ve şiirlerini araştırmıştır (El-Baharzi, 1993: 241-250; Mahmudov, 1983: 87-95).

Ebu Hasan Ali ibn İbrahim ibn Ali et-Tebrizi, döneminin dil ve edebiyat bilicisi olmuştur. Onun hakkında çok az bilgi elde edilmiştir. Yazılanlardan bilinir ki o 981 yılında Tebriz'de doğdu. Alim, ilim öğrenmek için farklı ülkeleri ziyaret etti ve zamanının ünlü bilim adamlarını dinledi. Ebu Hasan Ali et-Tebrizi, şafii mezhebine mensuptu (El-Kifti, 1986: 231).

Kaynaklarda Ali ibn Hibbetullah ibn Muhammed ibn Halid et-Tebrizi'nin hayatı hakkında herhangi bilgi yoktur. El-Baharzi'nin eseri aracılığıyla günümüze sadece üç beyitlik şiiri ulaşmıştır (El-Baharzi, 1993: 260; Mahmudov, 1983: 100).

Ebu Hüseyin Budeyl ibn Ali et-Tebrizi döneminin etkili bir hukukçusuydu. Azerbaycanlı alim Bağdat'ı ziyaret ederek Şeyh Ebu İshak Firuzabadi'den fıkıh ve usulu öğrendi. O zamanının büyük bir edebiyat uzmanı olarak kabul edilir. Rivayete göre daha sonra Tebriz'e dönerek oradaki vilayetlerde kadı olmuştur (Es-Safedi, 2000: 23).

2. Hatib et-Tebrizi'nin Hayatı:

Arap filoloji tarihine büyük hizmetler vermiş ve yorumlama sanatında yüksek bir mevki elde etmiş olan Ebu Zekeriyya Hatib et-Tebrizi hakkında bilgiler çoğu Arap kaynağına yansımıştır. Ebu Zekeriyya Yahya bin Ali bin Muhammed bin Hasan et-Tebrizi 1030 yılında Tebriz şehrinde doğdu. Kaynaklarda daha çok Hatib et-Tebrizi olarak bilinir. Tanınmış filolog

ilk eğitimini memleketi Tebriz’de almıştır. Daha sonra hadis, dilbilim ve edebiyat alanındaki bilgilerini artırmak için Dimaşk’ı, Bağdat’ı, Mısır’ı, Sur’u ve Basra’yı ziyaret ederek devrinin birçok ünlü alimlerinden ilim öğrendi. O Ebü’t-Tayyib et-Taberi (960-1058), Abü’l-Hasan Tahir en-Nehevi (XI. Yüzyıl), Abü’l-Kasim Ali bin Ubaydullah ar-Rakki (981-1058), Abü’l-Feth Salim bin Eyyub er-Razi (975-1055), Ebü’l-Ala el-Maarri (973-1057), Ebu Muhammed ed-Dehhan el-Lugavi (XI. Yüzyıl), Abü’l-Kasim Abdü’l-Kerim bin Muhammed bin Abdullah bin Yusuf ed-Dalal es-Sayyari el-Bağdadi (XI. Yüzyıl) ve zamanının diğer tanınmış alimlerinden ilim öğrenmiştir (İbn Hallikan, 1977: 192; es-Süyuti, 1979: 328; el-Hamevi, 1993: 2822).

Çoğu kaynakta Hatib et-Tebrizi’nin eğitimi hakkında bilgi vardır. Ancak Ebü’l-Ala el-Maarri ile karşılaşmasından her zaman bilimi öğrenmek için atılan özverili bir adım olarak bahsedilir. Genç Yahya, memleketinde dilbilim ve edebiyat alanında belirli bilgiler edindikten sonra, Ebu Mansur el-Ezheri’nin dil bilimi üzerine yazdığı “Et-Tehzib” kitabın da benimsemek istemiş, bu konuda kendisine yardımcı olacak kişinin Ebü’l-Ala el-Maarri olduğunu öğrenmiş ve Maarretünnuman’a doğru yola çıkmıştı. es-Semani, Maarretünnuman’ın Halep’ten on iki fersah uzakta Şam’ın bir mıntıkası olduğunu belirtmiştir. Genç Yahya fakirlikten bineği olmadığı için ayakla yola çıkar. O kitapları bir torbaya koyup sırtında Tebriz’den Maarretünnuman’a taşıdı. Yolun uzunluğu ve ayakla yürümesi nedeniyle havanın sıcaklığından terledi. Terden kıyafetleri ve torbasında bulunan kitapları da ıslandı. Yahya şehre vardığında onu görenler suya düştüğünü zannettiler. Aslında, o sıcaktan çok terlemişti (İbn Hallikan, 1977: 193; el-Kifti, 1986: 434; Mahmudov, 1972: 33; Mahmudov, 1982: 35).

Bütün kaynaklarda Hatib et-Tebrizi “dil ve nahvin imamlarından biri”, “edebiyat alanında Bağdat şeyhi”, “çok eserleri olan faziletli bir yazar, edebiyat, nahv ve dil alanında bilici” gibi hatırlanır.

Hatib et-Tebrizi’nin hizmetlerinden biri de Nizamiye Medresesi’ndeki faaliyetidir. “Nizamülmülk Sultan Alp Arslan zamanında, ilk defa Arap hilafetinin ve İslam dininin merkezi olan Bağdat şehrinde Nizamiye Medresesi’ni açmıştır. Bu medresenin Bağdat’ta açılması son derece büyük bir tarihi öneme sahipti. Bununla da Arap hilafeti ile temasını sürdürmek ile beraber bu tip medreselerin başka şehirlerde de açılması için izin almıştı. Böylece bu medreseler Nişabur, Belh, Herat, Basra, Musul ve diğer kültür merkezlerinde kurulmuştur” (Zakirgızı, 2014: 57). Nizamiye Medresesi onlarca bilim adamının, yazarın ve şairin oluşumunda eşsiz bir rol oynamıştır.

“Kaynaklarda anlatılır ki Bağdat’ta Nizamülmülk Nizamiye Medresesi’ni kurduğunda Ebu Zekeriyye kütüphanenin yöneticisi tayin edilir. Nizamülmülk her yıl medreseyi ziyaret eder ve kendisi maliye işleri ile ilgilenmiş. O burada şatafatlı bir şekilde ağırlanır, şerefine şiirler okunur, alimler bir araya toplanarak Nizamülmülk’e kendi başarıları ve problemleri hakkında bilgi vermişler. Görüşmelerin birinde, zamanın alimlerinden biri Nizamülmülk’e yaklaşıp ona şöyle dedi: “Senden önce yaptığın bu harika şeyleri kimse yapmamıştır. Her şey çok iyidir, fakat bir şey dışında. Bu Ebu Zekeriyya et-Tebrizi’nin kütüphaneye yönetici tayinidir. O bu iş için çok gençtir”. Ebu Zekeriyya, o yaşça büyük alimin sözlerine çok alınsa da Nizamülmülk büyüklüğünü burada göstermiştir. Vezir, medresenin müdürüne sormuştur: “Ebu Zekeriyya’nın medreseden elde ettiği gelir ne kadar?” Müdür bildirmiştir: “On dinar”. Bilgili vezir cevabında söylemiştir: “Bu miktarı on beş yap ki söylendiği gibi on dinar ona yetmez”. Ebu Zekeriyya, ihtiyar alimin ön yargılı sözlerine ilk başta derinden gücünmüş, fakat

vezir tarafından kendisine gösterilen bu büyük takdirle iftihar etmişti. Bu sözleri dile getiren alim söylediklerinden utanmıştı” (Zakirkızı, 2022: 38).

Hatib et-Tebrizi 3 Ocak 1109’da Bağdat’da vefat etmiştir. Alimin Ebu İshak eş-Şirazi’nin türbesi yakınındaki Babübrez Kabristanı’na defnedildiği belirtilmektedir (Mahmudov, 1972: 36).

Hatib et-Tebrizi’nin yaratıcılığını iki yönden değerlendirmek mümkündür: ilmi, yani yorumlama faaliyeti ve şairlik. Orta Çağ’a ait çoğu kaynaklarda, onun esas olarak eski Arap şiiri antolojileri üzerine yaptığı yorumlarından bahsedilmiş ve değerlendirilmiştir.

3. Ebu Temmam’ın “Divanu’l-Hamase” Eseri ve Tefsirçileri:

Ebu Temmam edebiyat tarihinde şair, filolog ve Arap antolojilerinin tertibçisi olarak anılır. Onun yaşadığı IX. Yüzyıl, Abbasilerin devrinin ikinci aşamasına denk gelir. Bu aşama, hem politik hem de edebi ortamda benzersizliği ile ayırt edilir.

Şair, İslam devletinin siyasi olarak gergin, çeşitli çatışmalar döneminde yaşadı. IX. Yüzyılda Halifelik, iç protestolardan yıkıcı darbeler aldı. Ebu Temmam, şiirlerinde yaşadığı dönemin siyasi olaylarına kayıtsız kalmamıştır. Onun yaratıcılığında Hilafet dahilindeki karşıdurmalar, yirmi yıla yakın bir mücadele sonucunda büyük güçlüklerle bastırılan Babek Hareketi’ne karşı siyasi şiirler yer almaktadır. Bu mevzu çağdaş araştırmacıların ayrı bir araştırma konusu olmuştur. Doç.Dr. Elhan Azizov’un yaptığı araştırmadan anlaşılır ki et-Tabari, Yakut el-Hamevi, Ebu Bekir es-Suli ve diğer alimler eserlerinde Ebu Temmam’ın yaratıcılığında Bazz Kalesi, Hurremiler Hareketi, Hareketi bastırmaya kalkışan Arap komutanları ve Babek’in katli ile ilgili şiirlerden örnekler vermişler (Əzizov, 2004: 8, 10, 12).

Ebu Temmam’ın yaratıcılığında “Divanu’l-Hamase” antolojisinin özel bir yeri vardır. Eser mahiyeti ve mükemmelliği nedeniyle her dönemde filologların ve müfessirlerin ilgi odağı olmuştur. Kitabın yaranması ile ilgili kaynaklarda ilginç fikirler anlatılır. Bu fikirler çoğu edebiyat tarihlerinde bulunur.

Antolojiler eski arap edebiyatının korunması nedeni ve Şuubiye hareketine karşı bir yanıt olarak yaratılmıştı. Bunun ispatı olarak şairlerin kimliğine dikkat etmek gerekir. Ebu Temmam’ın “Divanu’l-Hamase” eserinde Cahiliyyede yaşamış ve İslam’ın zühuruna tanık olan, fakat İslam’ı kabul etmeyerek ona karşı çıkan şairlerin şiirlerinden örnekler de vardır. Örnek olarak belirtmek mümkün ki kaynaklara bakıldığında Hristiyan olan Esved ibn Zamaa zamanının etkili Arap soylularından biri olarak kabuledilir. O açık şekilde İslama karşı çıkanlardandır. Onun üç oğlu olmuştur: Zamaa, Akil, Haris. Oğlu Zamaa, kaynaklarda Bedir Savaş’ında müşrikler tarafından savaştan ve öldürülen bir Kureyşli olarak geçmektedir. Onun ismi Bedir Savaş’ında öldürülen Ebu Cehil bin Hişam, Uteybe bin Rabia, Şeybe bin Rabia ve gibi müşrikler sırasında anılır (İbn Hişam, 1990: 274). Ebu Tammam’ın, "Divanu’l-Hamase" eserinde Esved bin Zamaan'ın Bedir Savaşı'nda öldürülmüş oğlu Zamaa için mersiyesine rastlanır. Bu örnek bir kez daha gösteriyor ki, antolojilerin oluşumunun asıl amacı, büyük Müslüman kültüründe, farklı halkların çevresinde her döneme ait kendi ulusal kimliğini ve milli servetini korumaktır.

“Divanu’l-Hamase” antolojisinde yer alan şiir örneklerinin çoğu Cahiliyye dönemine ait olduğu için anlaşılmayan pek çok nokta vardır. Bazı kelimelerin zamanla arkaik hale gelmesi ve eski anlamlarını taşınamaması, bu şiirlerin yorumlanması ihtiyacını doğurmuştur. Kaynaklara

bakıldığında bu eser hakkında yorum yapmış onlarca alimin isimlerini göstermek mümkündür. Katib Çelebi, “Keşfü’z-zunun” adlı eserinde bu alimlerden yirmi birinin adını zikretmiştir (Çelebi: 611-612). Prof.Dr. Galey Allahverdiyev, “Divanu’l-Hamase” antolojisine çeşitli kaynaklara dayanarak günümüze kadar gelen ve günümüze ulaşmayan elli iki şerhin yazmasını söyledi (Allahverdiyev, 2004: 40-48).

Ebu Tammam’ın siyasi konumu tüm kaynaklara yansımıştır. Ancak bilimin gücü, üstünlüğü siyasi yaklaşımı uzak tutmuş ve en değerli yorumu öne çıkarmıştır. Böylece “Divanu’l-Hamase”ye yazılan yorumlar arasında Azerbaycanlı alim Hatib et-Tebrizi’nin eseri daha yaygın ve popülerdir.

4. Hatib et-Tebrizi’nin “Divanu’l-Hamase” Eserine Yorumu:

Orta Çağ yorumlama tarihine baktığımızda onlarca seçkin alim arasında Hatib et-Tebrizi’nin özel mevkiyi vardır. Antolojiye yazılan yorumların her biri, yazarların kendi yaklaşımıyla ayırt edilir. Bu yorumlardan çok azı zamanımıza ulaşmıştır. Çoğu çağdaş alimin “Divanu’l-Hamase” eserinden örnek verirken Hatib et-Tebrizi’nin yorumundan yararlanmış olması gurur vericidir. “Azerbaycan aliminin en büyük hizmeti, şiirin kapsamlı izah yöntemini ilk ortaya koyan ve eserlerinde bunun parlak bir örneğini vermesidir. Hatib et-Tebrizi eserlerini hem dilbilim ve hem de edebiyat çalışmaları, hem tarih, hem sosyal çevre ile, hem felsefe, hem etnografya, hem de folklor ile alakalı olarak inceleyen ilk müfessirdir. Bu bilim adamının Arap edebiyatına ve genel olarak Müslüman uluslarının kültürüne getirdiği ilk yeniliktir” (Mahmudov, 1972: 54).

Yorumlar arasında Hatib et-Tebrizi ve Merzuki’nin tahlilleri birbirine çok yakındır. Fikirleri açmak ve açıklamak hemen hemen aynı şekildedir. Bu nedenle araştırmacılar, Hatib et-Tebrizi’nin analizine paralel olarak Marzuki’nin yorumuna sıklıkla atıfta bulunmuşlardır.

Hatib Tebrizi’nin yorumunun bir başka üstünlüğü de, Ebu Tammam’ın “Divanu’l-Hamase”de yer alan tüm şiirlere müracaat etmesidir. Karşılaştırma için Cahiliye döneminin en ünlü şiir külliyyatı olan Muallakat sahiplerinden biri Tarafe bin el-Abd’in (543-569) şiirini göstermek mümkündür. Burada Tarafe bin el-Abd’a ait beş beyit yer almıştır. Hatib et-Tebrizi, yorum ilkelerinin tipik bir örneği olan gramer açıklamalarına özel önem vererek bazı kelimelerin eş anlamlarını göstererek beyitlerin anlaşılmasını kolaylaştırmaya çalışmıştır. El-İsfahani (...-900), eş-Şentemeri (...-1084), Hatib et-Tebrizi tüm beyitlere yorum yapsalar da el-Merzuki (...-1030) birden dörde kadar olan beyitleri, İbn Cinni (...-1002) ikiden beşe kadar olan beyitleri, el-Maarri (...-1057) ikinci, üçüncü ve beşinci beyitleri yorumlamışlar.

Sonuç

Orta Çağ kaynaklarında Tebriz şehri ve bu şehrin önde gelen şahsiyetleri hakkında daha kapsamlı bilgiler vermek mümkündür. Fakat burada yalnızca XI. Yüzyılın önde gelen şahsiyetlerinden bahsedilmiştir. Hatib et-Tebrizi’nin onlar arasında özel bir yeri vardır. Alimin yorumculuk tarihinde yaptığı hizmetler her zaman takdirle karşılanmıştır. Makalede Hatib et-Tebrizi’nin şerh faaliyetinden bahsedilirken esas “Divanu’l-Hamase” eseri incelenmiştir. Çağdaş edebiyat tarihinde araştırmacılar tarafından Hatib et-Tebrizi’nin “Divanu’l-Hamase”ye yaptığı yorumu en çok atıfta bulunulan ve kullanılan kaynaklardan biridir. Aynı zamanda bu, iki kültürün ortak gelişiminin ve kültürel bağların derinleşmesinin harika bir örneğidir. Hatib et-Tebrizi’nin yorumunun diğerlerine göre tercih edilmesi, Azerbaycan alimlerinin her devirde üstün bir zeka sergilediklerinin bir göstergesidir.

Kaynakça

Allahverdiyev, Q. (2004). XI əsr Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığı məsələləri (Xətib Təbrizinin “Şərh əl-Həmasə” kitabı əsasında). Bakı: Şam nəşriyyatı

El-Baharzi (1993). Dumat’l-kasr va usratu ehli’l-asr. C.1, Beyrut: Darü’l-ceyl

Əl-Bakuvi, Əbdürrəşid (1992). “Abidələrin” xülasəsi və qüdrətli hökmdarın möcüzələri. Bakı: Şur nəşriyyatı

Əzizov, E. (2004). IX əsr ərəb poeziyasında xürrəmilər hərəkatının əksi. Bakı: Bakı Universiteti nəşriyyatı

El-Hamevi (1977). Mucemü’l-büldan. C. 2, Beyrut: Dar sadir

İbn Hallikan (1977). Vefeyatü’l-ayan ve enbaü ebna’z-zaman. C. 6, Beyrut: Dar Sadir

İbn Hişam (1990). es-Siretü’n-nebeviyye. C. 2, Beyrut: Darü’l-kitabi’l-arabiyyi

İbn Makula (1993). el-İkmal. C. 1, el-Kahire: Darü’l-kitabi’l-islamiyyi Katib Çelebi. Keşf ü’z-zunun an esami’l-kütüb ve’l-fünun. C. 1, Beyrut-lubnan: Darü ihyai’t-turasi’l-arabiyyi

El-Kifti (1986). İnbahü’r-ruvat ala enbahi’n-nühat. C. 2, el-Kahire-Beyrut: Darü’l-fikri’l-arabiyyi - Muessesetü’l-kutubi’s-sekafiyye

Mahmudov, M. (1983). Ərəbcə yazmış azərbaycanlı şair və ədiblər (VII-XII əsrlər). Bakı: Elm nəşriyyatı

Mahmudov, M. (1972). Xətib Təbrizinin həyat və yaradıcılığı. Bakı: Elm nəşriyyatı

Mahmudov, M. (1982). Piyada... Təbrizdən Şama qədər. Bakı: Elm nəşriyyatı

Es-Safedi (2000). el-Vafi bi’l-vefeyat. C. 10, Beyrut: Darü ihyai’t-turasi’l-arabiyyi

Es-Semani’nin (1980). el-Ensab. C. 3, el-Kahire: Mektebe İbn Teymiyye

Es-Süyuti (1979). Bugyetü’l-vuat fi tabakati’l-lugaviyyin ve’n-nühat. C. 2, Darü’l-fikr

Es-Süyuti (1991). Lübbü’l-Lübab fi tahriri’l-Ensab. C. 2, Beyrut: Darü’l-kutubü’l-ilmiiyye

Zakırqızı (Məmmədova), A. (2014). Türk düşüncəsi və türkçülük tarixi haqqında. Bakı: Elm və Təhsil nəşriyyatı

Zakırqızı (Məmmədova), Ü. (2022). Orta əsrlərdə mütəfəkkirlərin həsəd hissi ilə bağlı fikirləri. “Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığı” jurnalı, 2, 37-43